

„Színházakról, színésznőkről is kellene egyet-mást mondanom” Rippl-Rónai József színházi kapcsolatai

Rippl-Rónai József első színházi élményeit valószínűleg Kaposvárott szerezte. Az 1860-as években a Korona vendéglő sűrűn látogatott otthona volt a Kaposvárra érkező társulatoknak. 1869-től 1881-ig a Szarvas-vendéglő kertje, az úgynevezett „szarvaskerti színpad” volt a nyári szezonokra a kisvárosba látogató színészek játékhelye. A Somogyi Károly színházigazgató által építtetett sétatéri Donner-városi Színpad 1883 és 1907 között működött. Rippl-Rónai minden bizonnyal Kaposvárott, majd gyógyszerészeti tanulmányai idején, Pesten is láthatott színházi előadást, ám első, színházzal kapcsolatos emlékei közül a Párizsban szerettek ismeretesek. „Színházakról, színésznőkről is kellene egyet-mást mondanom” – kezdi az 1911-ben megjelent Emlékezéseiben azon részt, ahol Coquelinról,¹ Sarah Bernhardról,² Lugné Poe-ról,³ Antoine-ról⁴ és Suzanne Després-ről⁵ tesz könnyed, anekdotikus formában említést. Rippl-Rónai maga fogalmaz így: „*most pletykázok még egy keveset, szólok egy-két értékes emberről, apró dolgairól: ezek sokszor érdekesebbek a masszív »tanulmányoknál«.*” A párizsi bohém világ jelentős művészeit és kevésbé jelentős életművészeit egyaránt ismerte. A hagyományos színházi formáktól eltérően működő színházak keltették fel az érdeklődését. Megtudhatjuk, hogy Antoine színházát, a Théâtre Libre-t és a Lugné-Poe igazgatta Théâtre de l’Oeuvre színházat látogatta. André Antoine színházát 1887-ben alapította Párizsban. A kilenc évig működő Théâtre Libre a meiningeniei által elindított naturalista törekvéseket bontakoztatta ki. A szimbolista drámáknak otthont adó Théâtre l’Oeuvre 1893-ban nyitotta meg kapuit. Ezen társulatok egy része lelkes amatőrökből állt: képzőművészekből, írókból. „*A dekorációk festői többnyire az én barátaim közül kerültek ki. Dolgoztak ott Serusier, Denis, Vuillard.⁶ Egyszer én is mázoltam a színpadra lefektetett vászonra valamelyik Maeterlinck-darabhoz egy nagy virágos falat. Előadták Ibsen, Björnson, Hauptmann, Alfred Jarry darabját, de főleg Ibsen volt a szenzációs vonzerő. Tele is volt mindig a színház, pedig a játék rossz volt. Suzanne Després még akkor fiatal kezdő, Lugné-Poe tanítványa: maguk a darabok vonzottak bennünket a színházba szociális és morális értékükkel. Itt ismerkedtem meg a színházban, Maeterlinckkel, más alkalommal a fiatal színházdirektorral, Björnsonnal. A színlapokat is – kis papírlapokra – többnyire az én barátaim, Denis, Bonnard, Ranson csinálták. Láttam ugyan másoktól, például a lélekben különben is társaságunkhoz tartozó Edward Munchtól is ilyen művészi ízlésű színlapot, de például az »Elsüllyedt harang«-ét már ismét Ranson készítette.*” – írja a könyvében.⁸ Ez az emlékezés részéről inkább műkedvelői hozzáállást mutat, legalábbis nem túl mély alkotói érintettséget. A Théâtre de l’Oeuvre Maeterlinck több darabját is bemutatta, így nem tudhatjuk, hogy Rippl-Rónai mely darab díszletének festésében vett részt. Emlékezéseiben más darabokról sem tesz említést, csupán Alfréd Jarry Übü királyáról.⁹ A párizsi díszletfestést követően, Rippl-Rónai mindössze kétszer került színházzal munkakapcsolatba. 1901. december végén a következő hírt olvashatjuk a somogyi újságokban: „*Rippl-Rónai József festőművész, városunk szülötte - hosszabb itthonlét után- ma utazott el Oroszországba, Szent-Pétervárra, hova meghívást nyert, az udvari operához, mint dekoratőr. Büszkék lehetünk reá, ki tehetsége és művészete által világhírűvé*

vált. Rippl-Rónaira nagy kitüntetés e meghívás, annyival inkább, mert ezúttal az erkölcsi sikert az anyagi is követi, miután évi 31.200 koronával lesz honorálva. Kívánunk neki jó egészséget, hogy minél nagyobb dicsőséget hozzon hazájára és hogy minél több babér koszorúzza művészetét.”¹⁰ Bernáth Mária Rippl-Rónai József monográfusa, az életrajz megjelenése után egy évvel külön tanulmányban foglalkozik a festőművész oroszországi útjával, kiutazásának körülményeivel. Nyilvánvalóan újabb forrásanyag előbukkanása tette szükségessé, hogy alaposabban körüljárja a könyvben igen szűkszavúan említett oroszországi utazás kérdését. Az 1977-ben megjelent tanulmány¹¹ néhány adatát szeretném pontosítani és a szerző munkáját kiegészíteni. Mint ahogy Bernáth Mária is említi, a szentpétervári Operához történő szerződését párizsi baráti kapcsolatainak köszönheti. Két személy játszott fontos szerepet abban, hogy oroszországi útja létrejöhetett. Az egyik, a többnyire Párizsban élő, gazdag orosz családból származó festőművész, Theodore Botkin (1860–1902), aki jó barátja volt Rippl-Rónainak, a másik, Konsztantin Korovin (1861–1939) festőművész, díszlettervező, színházi szakember, aki Savva Mamontov (1841–1918) moszkvai magánoperájának tervezője, később a Cári Színházak aligazgatója. Botkin 1901. szeptember 14-ei keltezésű leveleiben tesz először említést a lehetséges színházi munkáról. Botkin két, boríték nélküli levele is fennmaradt. Mivel nem tudhatta, hogy Rippl-Rónai éppen hol tartózkodik, Párizsban vagy Magyarországon, ezért két levelet írt. Az első szándékból született, keltezéssel ellátott levélből közlök részletet: „Ma reggel levelet kaptam Korovintól, amelyben elmondja, hogy a díszlet és jelmeztervező művész állását kínálja Önnek a szentpétervári Opera színházban. Kezdetnek két hónap próbaidőt ajánlanak: havonta 2600 frankot fizetnek, valamint az oda- és visszaút költségét. Gondolja végig nyugodtan, és válaszoljon Korovinnak minél előbb. Nagyon elismert művészember és könnyedén elintézheti ezt a dolgot.”¹² Korovin november végi keltezésű levele fennmaradt: „Kedves Rónaim, a Cári színházak Igazgatóságában történt személyi változások nagyban akadályozták az Ön Szentpétervárra történő meghívását, és meg kell őszintén mondanom, hogy igen nehéz volt elrendezni az ügyet, és csak az Önnel való személyes barátság bírt rá, hogy végigvigyem. Csak a napokban kaptam meg a feltételeket, amelyeket fel tudnak ajánlani, az igazgató ellenjegyzésével. Ha kedvezőnek találja az ajánlatot, válaszoljon egyenesen az Igazgatónak, és utazzon Szentpétervárra. Nagyon örülnék, ha viszontláthatnám. Őszinte üdvözlettel: Az Ön Const. Korovine-ja. 1901. november 28.”¹³

Az igazgatóval történt levélváltását követően már az útra készülődött. Botkin jó tanácsokkal szolgál Rippl-Rónainak pétervári berendezkedését illetően. „Bécsben átutazóban vásároljon magának egy fekete felöltőt meleg szövetből és gyapjú béléssel. Ez felülre elég, nekem sincs egyebem. De a fülére, hogy ne fagyjon le, bársony gallér helyett prémgallér kell, amit egy gyapjú sállal könnyen magára csavarhat, és egy prém-sapka, ezeket megveheti Péterváron, és nem drága. A cipőjére pedig felhúzhat kalucsnit, az megóvja attól, hogy bemenjen a cipőbe a hó. Ami a szállást illeti, két-három nappal a megérkezése után ismerni fog már rengeteg embert, akik majd segítenek kényelmes, meleg és nem drága lakást találni.”¹⁴ Ezek a december 20-án írt tanácsok azért értékelődnek fel, mert Rippl-Rónai később a nagy hidegre és a mínuszok okozta megfázásra, reumatikus fájdalmakra hivatkozva utazik haza. Elképzelhető, hogy Rippl-Rónai ez irányú érdeklődésére írta válaszként Botkin a levelet. Tehát először Moszkvába érkezett 1901 karácsony táján valószínűleg Korovinhoz, aki Szentpétervárott és Moszkvában is foglalkoztatott művész volt. Néhány nap múlva Szentpétervárra utaztak, ahol négy napot töltöttek. Rippl-Rónainak öccséhez, Ödönhöz írt levelében már említést tesz betegségről, de számunkra színháztörténeti szempontból igazán fontos az, hogy megemlíti a

reá váró színházi feladatot. „*Puskin a nagy, elhalt orosz író – Mozart és Salieri darabját kell dekorálnom, Bécsben történik a dolog – (egy korcsma mellékhelyiségében, és azután Salieri szobájában – itt megmérgezi Mozartot)*.¹⁵

Rippl-Rónainak tehát Puskin Mozart és Salieri című darabját kellett volna „dekorálnia”. Am a dekorálni kifejezés alatt nem tudni pontosan, hogy az alkotói munkafolyamat mely fázisát érti: a tervezést, a kivitelezést? „*Az összes színházak festőművészevé két másik orosz művésszel akarnak tenni. Természetesen nem fogadhattam el ezt az ajánlatot, két dekorációt kellett volna csinálnom – nagy segédlettel – havonta 1500 fr honoráriumért.*” – írja az elszalasztott lehetőségről hazautazásakor K. Lippich Eleknek. Valószínűnek tartom, hogy a kivitelezés levezényléséhez, illetve a díszletfestéshez kapott volna „nagy segédletet”. A dekorálást, itt a koncepciójában kialakított tér formáinak festése, díszítése jelenthette. Tehát egyfajta alkotó dekorálásról van szó. Feltételezhető, hogy az általa említett két orosz művész színházi gyakorlattal rendelkezett. Talán ők feleltek volna a rendezői-tervezői koncepciók megvalósításáért. Rippl-Rónai nem rendelkezett kellő színházi gyakorlattal, s úgy vélem, nem is lett volna igazi színházi szakember. A rendezővel, esetleg más tervezővel való rendszeres együttgondolkodás nehezebb esett volna. Az orosz színházban a világ színjátszására nagy hatást gyakorló színházteremtő rendezők alkotnak ekkortájt. Konsztantín Korovin dolgozott a Mariinszkij Színháznak, Mamontov magánszínházában Saljapinnal, a korszakos operaénekesrel, Gyagilev balettjeihez készített díszletet, de dolgozott a 20. századi színjátszás megújítóival, Sztanyiszlavszkijjal (1863–1938), Mejerholddal (1874–1940) is. Rippl-Rónai Emlékezéseiben Korovinnal együtt említi Alexander Golovin (1863–1930) festőművészt, aki szintén dolgozott a moszkvai Művész Színház számára. Sztanyiszlavszkij Beaumarchais Figaró házassága lakodalmi jelenetének díszletvázlatait az első színpadi próba időpontjáig háromszor dolgoztatta át Golovinnal. S noha Rippl-Rónainak nem Sztanyiszlavszkijjal kellett volna együttműködnie, ezt a példát meg kellett említenem, bizonyítva azt, hogy a színházban való munkálkodás az alkotótársak elképzeléseihez való alkalmazkodással, esetleg az azoktól való függéssel járt volna. Mindenképpen olyan jellegű színházi munkát tudott volna vállalni, ahol koncepcióval kapcsolatos vitákat nem kell folytatnia. Két hónapra, próbaidőre hívták egyelőre. Érthető az óvatosság a színház igazgatója részéről is, s joggal hihetjük, hogy a festőművésznek is megfelelt ez az előszerződés. Mindössze két hetet töltött Oroszországban, így a Puskin-mű dekorálását sem végezhetette el.

Mi indította arra, hogy színházi munkát vállaljon? Az Andrassy-ebédlő elkészítése, ahol teret kellett berendeznie, némi önbizalomra adhatott neki okot színpadi munka tekintetében is. Igaza lehet Bernáth Máriának, aki azon az állásponton van, hogy Rippl-Rónai egyfajta anyagi biztonságra vágyott. Képekkel indult útra, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy azok megfelelő vevőkre találjanak. „*A legjobb modern művészek művei már mintegy tizenöt év óta Moszkvában vannak. Különben a moszkvaiak még a párizsiakon is túlszólnak, pedig Párizsban ugyancsak nagyok a műbarátok*”¹⁶ – írja később Emlékezéseiben. Moszkvából küldött leveleiben is inkább szól a privát kollektiókról, amelyeket gazdag műgyűjtők hercegi lakásaikban felhalmoztak, mint a színházi munkáról, s egyáltalán a színházról. S ha szól is, igen szűkszavúan, szinte csak úgy mellékesen. „*Azt hiszem, itt van a világ legszebb operaépülete és a legnagyobb, a „Scala” kismiska hozzá. Egy gyönyörű orosz balettet láttam előadni igazán férfikus (sic!) szép dekorációkkal.*”¹⁷ A színházi feladatok elvégzése nélkül is jelentős összeggel tért haza, s ez azt bizonyítja, hogy képei által tett szert arra az összegre, amelyből nem sokkal hazaérkezését követően megvette első kaposvári házát.

Rippl-Rónai-kutatók körében sokáig élt az a téves nézet, hogy a festőművész a Faustot tervezte Moszkvában. Bernáth Mária 1976-os monográfiájában nem hozza szóba a Faustot, csak egy évvel később írt tanulmányában, melyben 1901-nél későbbi időpontra teszi a terv keletkezését. Emlékeztetőül megemlítem, hogy a terv reprodukciója „díszletterv a Fausthoz” megnevezéssel 1912 márciusában a Magyar Iparművészetben jelent meg hely és évszám nélkül, kiállításon először 1923-ban tűnt fel, szintén hely és évszám megjelölése nélkül. Legközelebb, egy évvel a festőművész halála után, 1928-ban látható az Ernst Múzeum-beli kiállításon. A cím mellett itt olvasható először, hogy „Moszkva, 1901.” Mivel a kiállítók egyetlen színházi próbálkozásaként tartották számon az oroszországit, és igencsak elkülönült a kiállított többi képtől, úgy gondolták, ha díszletterv, akkor Moszkva. Ismételten megjegyzem, hogy az 1901-es lapok nem Moszkvába, hanem Szentpétervárra történő utazásáról számoltak be. De 1928-ban ki emlékszik már arra, hogy majd három évtizeddel korábban miről írtak a lapok! A terv időrendi felbukkanásaiból az alábbi következtetést vonhatjuk le. Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy Rippl-Rónai életében elfogadta a „díszletterv a Fausthoz” megnevezést, mint ahogy az sem lehet véletlen, hogy hely és időpont megjelölés nem került életében a terv alá. Mivel egyetlen egy díszletterv árválkodott a kiállításokon, joggal feltételezhetjük, mindössze ez az egy darab díszletterv készült a Fausthoz. Ez azt mutatja, hogy megpróbálkozott egy Faust előadáshoz – még azt se mondanám, hogy konkrét előadáshoz – tervet készíteni. Miért készített díszlettervet, s miért éppen a Fausthoz? Márkus László (1881–1948) rendező, jelmez- és díszlettervező, korábban színikritikus, utóbb az Operaház igazgatója, 1909 januárjában egy tanulmányt publikált a Magyar Iparművészetben *A színpad művészete* címmel. Egy színházművészeti kiállítás megrendezésére kapacitálja a szakmabelieket, amelyen megjelenhetnek képzőművészek, iparművészek is. Márkus László úgy látja, hogy a színpad reformját jelenthetné a festők és építészek színházi munkába való bevonása. Ennek kapcsán említi, hogy már tapasztalt némi mozgolódást. *„Kémény mester csinált már egy pár igen szép színpadot az operának, felbukkant már művészi szándék a régi Népszínháznak, tudok továbbá Rippl-Rónai színpadi gondolatairól, s arról, hogy még egy pár művészi nagy érdeklődéssel és kedvvel menne neki ennek az új területnek.”* Márkus László már 1902-ben elismerően nyilatkozik Rippl-Rónai művészetéről. Jó a kapcsolatuk, mindketten a modern iparművészeti törekvések harcosai. Az 1908-ban megalakuló Műhely művészeti egyesületnek az elnöke Rippl-Rónai József, az alelnöke Márkus László lesz. Az Urániában rendezett nagysikerű „Egy modern lakás” című kiállításon az ő vezetésük alatt rendezik be fiatal iparművészek a lakásokat. E munkakapcsolatuk során szóba jöhetett egy jövőbeni színpadi munka lehetősége is. Márkus említhette Rippl-Rónainak, hogy a Faustot fogja rendezni. S talán megkérte a festőművészt, hogy rajzoljon neki valamit e témában. Am lehet, hogy beszélgetésük hatására, különösebb ösztönzés nélkül készítette el. Az biztos, hogy 1909. november 13-án a Magyar Színház Márkus tervezésében és rendezésében mutatta be a Faustot.

Vitatható, hogy díszlettervnek szánta-e. Az előtérben lévő gömbkoronájú törpefáival feltűnő rokonságot mutat a Magyar Iparművészet ugyanazon számában reprodukált gobelintervvel. 1912-ben a terv reprodukciójának megjelenésekor, Rippl-Rónainak mindenképpen választ kellett adnia színházértő barátai ama kérdésére, hogy milyen célból készítette. S noha 1923-ban – tehát még életében –, díszlettervként lett kiállítva, ne zárjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy játékos kedvének köszönhető –amely jellemző volt rá képei címadásakor–, hogy e mű a „díszletterv a Fausthoz” megnevezéssel élt tovább.

A meghíusult szentpétervári dekoratóri munka után még egy alkalommal vállalt színházi munkát, Bárdos Artúr felkérésére. A Modern Színpad 1915. október elsején mutatta be Emőd Tamás egyfelvonásosát Rippl-Rónai József tervezésében. A Vajon mit csinálnak? című színpadi játék Szibériában játszódik. Két magyar katona van bezárva egy öreg tatár házába. Nyomorúságukban a tatár lány éneke, együttérzése ad vigaszt és reményt. A férfiak felidézik az otthon képeit, magyar népdalokra tanítják Tatjánát. A lány vállalva a büntetést is, kitarja előttük az ajtót. A háború ellenére is „minden ember testvér” gondolata jegyében született jelenetben, idilli szoba tárul elének. „*A szín: Szibériai parasztház. A falon ortodox szentek, fekete Mária-kép, tarka tányérok, a kemencén szamovár és balalajka. Ablakon át kilátni a havasfejú kínai hegyekre.*”¹⁸ Csak a Színházi Életben megjelent fekete-fehér nyomat alapján tudjuk mondani, hogy Rippl-Rónai híven követte a szerző által leírt színhelyet. A darabban előforduló orosz dalokat folkloristák gyűjtötték orosz fogolytáborokban. Az orosz altató dal szövegét, amelyet Medgyaszay Vilma eredetiben adott elő, állítólag Gorkij írta. Gondolhatunk arra, hogy Bárdos Artúr tudva Rippl-Rónai oroszországi élményeiről, kérte fel a tervezésre. Bárdos megemlíti Játék a függöny mögött című könyvében, hogy Rippl-Rónai „*merő lelkesedésből, sajátkezűleg festett meg – tervezett és kivitelezett – egy teljes díszletet.*” Baráti kapcsolatokra bizonyíték az a levél is, amelyet a budai műtermében tartózkodó Rippl-Rónai ír öccsének, Ödönnek Bárdosék kaposvári vendégszereplésekor. „*Kedves Ödönöm. Ebben az órában kapom Bárdos Artúr levelezőlapját Kaposvárról. Hogyan, hát ő ott szerepelteti színészeit? Vagy csak átutazik? Akárhogy van, sajnálom, hogy nem voltam otthon látogatása alkalmából. Reményemem, jól érezték magukat, hiszen rövid időre meg is lehet ott telepedni. Nem ír rólad, de mégis hiszem, hogy te vezetted és fogadtad. Vagy talán Sándor: a kasznár úr? Mindenesetre jól tenné, ha embereimet nem hagyná egészen magukra, míg távol vagyunk.*”¹⁹ 1912 nyarán turnéra indult az Új Színpad, Bárdos Artúr társulata. A vendéjáték során érintették Szegedet, Aradot, Hódmezővásárhelyt, Szabadkát, Kaposvárt és Székesfehérvárt. Kaposváron június 9-e és 12-e között háromszor léptek a publikum elé nagy sikerrel. Nem tudjuk, hogy Bárdos megfordult-e Ödönnél, de arról a Somogyvármegyéből, a helyi lapból értesülhetünk, hogy különös kalandban volt része a társulatnak. Kaposvárott Markovics Margit ékszereti ellopták Turul Szálló-beli szobájából. Mind kiderült, az a kocsis volt a tolvaj, aki az állomásról hozta a színésznőt. Ez a szenzáció aztán jó reklámnak bizonyult. A társulat játékának nagy sikere lett. A Turul Szálló tulajdonosa, Szarvas Imre, talán kárpótlásul, szerződést ajánlott Bárdos Artúrnak júliusra, három estére, amikor a társulat a szálló nagytermében játszhatna. Erre azonban már nem került sor. A színház Kaposvárott töltött utolsó napjaira Bárdos így emlékezik vissza: „*Öt napig előadás nélkül vesztegeltünk Kaposvárott, aztán következett Székesfehérvár. Ott kaptam az értesítést, hogy a színház finanszírozása Pesten végképpen nem sikerült.*” Rippl-Rónai Pesten Bárdos színházainak rendszeres látogatója volt. A színházigazgató emlékei szerint Schnitzler Bátor Kassziánját Rippl-Rónai négy-szer-ötször is megnézte. A Belvárosi Színház 1918. március 27-ei színháznívót előadásán Bárdos igazgatót, ünnepi köszöntője alatt rajzolta meg, mely a direktor emlékeiben ekként maradt meg: „*Emlékszem, hogy kábulatomban a fényes, estélyiruhás közönségből semmit és senkit nem láttam, csak Rippl-Rónai szép, bozontos fejét. Az én drága »Józska« barátomnak pedig az a cudar ötlete támadt, hogy előszedte a vázlatkönyvét és szép kedélyesen méregetett, rajzolgatott engem, aki a függöny előtt szenvedtem. Ez csak még jobban megzavart. Zseniális vázlatán aztán rajta volt minden ájultságom és ennek a kitűnően sikerült és mégis oly szenvedéses esetnek minden nyomora.*”²⁰ A színházon kívül is összejártak, Anella, Rippl-Rónai nevelt lánya is tesz erre utalást a Rippl-Rónai

emlékkönyvben.²¹ „[...] Gödön meglátogattuk Beck Ö. Fülöp szobrászművészt és annak sógorát, Bárdos Arthur színigazgatót.” 1916-ban, amikor Rippl-Rónai megkapja a nagy állami aranyérmét, Bárdos, aki 15 évvel ezelőtt is azon kevesek egyike volt, aki már akkor művészbarátjának ítélte volna a díjat, most elégedetten állapítja meg: „Hogy végül a leghivatalosabb kiátkozók is hogy megszelídültek...”

De vegyük sorra, hogy a színi direktoron kívül kik azok a színészek, színésznők, akiket megörökített a mester. Rippl-Rónai Emlékezéseiben említi, hogy Coquelin, a nagy francia színész, akinek egész kis gyűjteménye volt a róla készült festményekből, megkérte Rippl-Rónait, hogy örökítse őt meg. Az eset tanulságos. „*El is jött egyszer hozzám – a barátnőjével. És akkor észrevette, hogy nekem megakadt a szemem a barátnőjén. Tetszett: vörös volt a haja, blafard fehér az arca és igen vörösre festettek voltak az ajkai. Most a monológmester elállt előbbi szándékától és arra kért, csináljak hát inkább egy pasztelt a barátnőjéről. Meg is csináltam.*”²² Rippl-Rónai később is szívesebben festett hölgyeket, mint urakat, s jóval több színésznőről, mint színészről készített portrét. Párizsi tartózkodása idején festette le a még gyereklány Suzanne Desprès-t. „*Mikor ez még »csak« modell volt, 1888-ban, az Isten háta mögött, az erődítések mellett való Rue Aumont-Thierville-beli műteremben nekem is volt egyszer modellem. Naponként a kis kocsmánkban, Beguinnél, a »Bilboquet«-hez címzett masτροquet-nál találkoztunk. Akkor is feltűnt már, különösen fekete ruhájában, igen halavány s kissé szeplős arcával – szomorú arcával és remegő hangjával. Egyszer, mondom, elhívtam »ülni«, el is jött, ült is, de ez az ülés valahogy nem sikerült. Nem miatta, inkább a külső körülmények miatt: műtermében is szomorú volt a hangulat, ő is kedvetlennek, morózusnak látszott, nem érezte jól magát, én se magamat, beszélni sem tudtam vele, akkor még nem tudtam franciául – befagyott az egész dolog, sőt nem is hívtam többször. Lugné-Poe barátnője, felesége, majd primadonna lett. Ma olyan híres művésznő, hogy talán könyörgésre sem ismerne rám.*” Budapesten 1906-ban, 1907-ben és 1909-ben fellépett. Lehet, hogy Pesten is látta őt játszani Rippl-Rónai, de írásából arra lehet következtetni, hogy nem találkoztak. Magyarországon a színésznők közül először 1893-ban Márkus Emiliáról készített portrét. A Képzőművészeti Társulat téli kiállításán 1894-ben láthatták először a tárlatlátogatók Dianora di Bardi címen. A Vasárnapi Ujságban jelent meg a festmény reprodukciója. Márkus Emília egyetlen darabban sem alakította Dianora di Bardit. Cenner Mihály egyik tanulmányában írja, hogy *Guiseppa Giacosa Az apródjának*²³ Jolanta szerepe Márkus Emília jelentős alakításai közé tartozik, „ez volt a legtökéletesebb reneszánsz ábrázolás eddig magyar színpadon.” Ennek emlékére festette meg Rippl-Rónai József a színésznő arcképét finom sárga és világoskék pasztellszínekkel, s a gyönyörű reneszánszkorú hölgy után Dianora di Bardinak nevezte.²⁴ A festők gyakorta örökítették meg valamely jelentősebb szerepükben a színésznőket, oly módon, hogy a jelmez a testtartás jól láthatóan utaljon a szerepre. Mivel itt nem konkrét színpadi szerepben van megfestve, ezért nem tüntették fel a színésznő nevét. Mégis miért kellett őt éppen Dianora di Bardiként megfesteni? Meglehet, a festőművész ötlete volt, ám én egy másik lehetőséget is vizsgálnék. A színésznő apósa, Pulszky Ferenc az 1860-as években családjával Olaszországban volt száműzetésben. Száműzetés alatt Olaszországban című könyvében írja, hogy Firenzében, eme költői emlékezetektől áthatott városban felesége javaslatára a család mindhárom tagja írt egy-egy novellát. „*Gusztai fiam Bardi Dianóra tragikus esetét választotta tárgyul, azon időből, midőn az athénei herceg uralkodása alatt a francziák nyomták el a flórenczieket s ezen cím alatt egy pár élethű vonást hozott be a németek pöffeszkedő magaviseletéről Pesten.*” Emich Gusztáv kiadta a Firenzében született három novellát egy kötetben, de Pulszky Ferenc fájtalta, hogy

nem sokan olvasták, aminek okát abban látta, hogy „a kiegyezési politika elfogta már a kedélyeket”. A család legendáriumában azonban helye volt e történeteknek, és a családba kerülő színésznővel is megismertették Dianora di Bardi tragikus esetét. Egy másik képről is tudunk, amely szintén ekkortájt keletkezhetett. „*Egy nagy Lotz képen kívül Rippl-Rónai érdekes festménye, a Márkus Emília szőke hajú feje néz reánk nagy búzavirágképek szemével.*” – emeli ki Kovács Lydia a színésznő otthonában tett látogatásakor.²⁵

Színésznőkről, színházi emberekről készített festményei némi eligazodást adhatnak számunkra abban, hogy mely színházak művészeivel tartott kapcsolatot, s ezek alapján tán arra is következtethetünk, mely színházakban fordult meg, mint néző. Levelekben, újságcikkekben is találhatunk néhány utalást arról, mikor, hol jelent meg, sokszor csak szövegmorzsákból felsejlik, mely színházakat látogatta.

1911. szeptember 4-én nyitotta meg a kapuit a kaposvári Városi Színház. Egy nappal korábban a Kossuth-szobor leleplezése alkalmából a színházban is nagyszabású díszelőadást tartottak. Színre került Katona József Bánk bánja Beregi Oszkárral, a Nemzeti Színház művészeivel a címszerepben. (Ottót a festőművész öccse, Rónai Sándor játszotta.)²⁶ Beregi később is vendégszerepelt Kaposvárott. Így Rippl-Rónai kiállítás-megnyitóján 1913. december 21-én is fellépett, verseket mondott.

„*Több képem megvásárlásáról van szó. Majovszky és Bakonyi Károly színműíró (Vígsház, Obsitos) által. Nagyon lelkesednek dolgaim iránt. Pár nap alatt eldől az ügy.*”²⁷ A levél, melyet Ödönnek írt, 1910. április 18-án született. A Vígsház 1910. március 16-án mutatta be *Az obsitost*. Valószínűnek tartom, hogy Rippl-Rónai ott volt a bemutatón, vagy az azt követő előadások egyikén. Kürthy Györgynek írt leveléből pedig feltételezhető, hogy 1914 januárjában megnézhetette a színészt valamely szerepében. Kürthynek, aki maga is festett, a családdal való jó kapcsolatát mutatja, hogy Rippl-Rónai nevelt lányától, a szintén festető Anellától egy „narancsos képet” rendelt.

Pesten az 1890-es évek végétől forgolódott színészek társaságában. Egy, Ödönnek a Royal Szállóból írt leveléből nem csak ezt tudhatjuk meg: „*Most keresem az összekötést itt – a színészek körül- Konti József barátomat a Népszínház jeles karmesterét – holnap festem – mindennap együtt vagyunk és igen jól mulattunk – tegnap pl. a lipótvárosi Casinóban ...*”²⁸ A levél 1898. november 22-ei keltezésű, így megtudhatjuk, hogy november 23-án festette Konti Józsefről a képet.²⁹ De megfordult ekkortájt egy társaságban Ujházy Edével, Jászai Marival is.

Rákosi Szidiről is készített festményt. A Színházi Hét (1911. 3. sz.) arról számol be, hogy Szomorú Dezső A rajongó Bolzay lány című darabjához Rippl-Rónai József készítette el Rákosi Szidi arcképet a Nemzeti Színház számára.³⁰

Rippl-Rónai a színi pályán éppen elinduló Ilosvay Rózsiról, Péchy Erzsiről, aki első sikereit a Király Színházban aratta, a népszerű naiváról, Gaál Franciskáról, a színházban és filmen egyaránt sikeres Lázár Máriáról, Molnár Ferenc harmadik feleségéről, a Magyar Színház és a Vígsház színésznőjéről, Darvas Liliről, a Vígsház művészeiről, Varsányi Irénről, Hegedűs Gyuláról és feleségéről, Berzétey Ilonáról, a Magyar Színház igazgatójáról, Beöthy Lászlóról, és a Magyar színészportrék katalógusa³¹ szerint a komikus szerepkörben jeleskedő Kassai Vidorról is készített rajzot, festményt.

Az 1920-as Ernst Múzeum-beli kiállításon látható a Színésznő festi magát című képe, amelyet a következő években számos színésznő portré követ. 1922-ben festi le Darvas Lilit Lonti szerepében. Molnár Ferenc Égi és földi szerelem című ötfelvonásos drámáját 1922. november 3-án mutatta be a Magyar Színház. Az ötvenedik előadást Molnár emlékezetessé akarta tenni. Ez alkalomból a Pantheonnál 500 számozott példányban magánkiadásban jelentette meg a művet. Rippl-Rónai öt litografált arcképet készített

illusztrációként Darvas Liliről, mint Lontiról, felvonásokként legkarakteresebb megjelenésében. A könyomatú munkákhoz akvarell portrék és pasztellportrék is tartoztak, amelyek közül a mester többet is kiállított 1923-ban az Ernst Múzeumban.

Rippl-Rónai József testvéreit többször is megfestette, így a nála 14 évvel fiatalabb Sándor öccsét is. Róla azért kell külön szólnunk, mert színészetet tanult. Rónai Sándor (1875–1920), Solymossy Elek színésziskolájában végzett. 1895-ben kerülhetett a színiiskolába, nem véletlen, hogy Rippl-Rónai ekkor teszi fel a kérdést másik testvéreinek, Ödönnek: „*Sándorról mi a vélekedésetek –lesz-e belőle jó színész? Az a fő hogy szeresse pályáját.*”³² Ez évben Kaposvárott is fellépett. Ekként emlékeznek meg róla a tudósító: „*A Rippl-Rónai művészcsaládnak a legfiatalabb sarja, Rippl Sándor, Solymossy színésziskolájának növendéke mutatta be tehetségét a Piros bugyelláris Kósza Gyurka szerepében. Nagy, szép jövő vár erre a fiura. Olyan ügyességgel, annyira otthonossággal mozog a deszkákon, mint bármely vén színész. Alakítása máris művészi, s a hangja – a hangja, az, amiről szólni akarok. Rendkívül kellemes, minden modulációra hajló, teljesen kifejlődött baritonja van. Valósággal elragadta vele a közönséget.*”³³ Másfél évtizeddel később, mint említettem, a Bánk bán Ottójaként is fellépett szülővárosában. A festő tehetségesnek tartotta öccsét, de néha korholta őt, mert úgy vélte, hogy nem veszi elég komolyan azt, amit csinál, nincs elég ambíciója és kitartása. Ezért írja két évvel később szüleinek: „*Sándort semmi esetre se engedni bitangolni –okvetlen a színész pályára kell visszaterelni –nem szabad vele enyhén bánni, mert nem tudja mit cselekszik –hadd szenvedje át az életet törekedjék és tanuljon holtáig, ez az ő dolga –hiszen gyerek –semmi lényeges megerőltetés mellett sem bizonyít.*”³⁴ Sándor ez évben nősült meg, s talán ez is oka „elbitangolásának”.³⁵ 1899 és 1920 között a Magyar Királyi Operaház férfi énekkarának tagja. S hogy megbecsülésben volt része a kaposváriak körében, azt a helyi lap tudósítása is sejteti. „*R. Rónai Sándor, a magyar királyi Operaház tagja, nyári szabadságra Kaposvárra érkezett.*”³⁶ Második feleségét az Operaházban ismerte meg. 1907. december 2-án vette feleségül a híres, 19. századi operaénekesnőnek, Hofbauer Zsófiának a leányát, Baronek Borbála Teodórát. Rippl-Rónai József sógornőjéről is készített képet, Az operaénekesnő címen.

Rippl-Rónai dús jellemző-öszöntét, amit a festék sem elégitett ki egészen, képeinek címében élte ki. Eredeti, gyakorta mosolyt fakasztó címekeket adott képeinek. „*Lázár Mária leégve.*”, „*Balaton, előtérben a szép Bárdynéval.*” Néha a kép keletkezésének egész történetét elmondta a címben: „*Két szép batiszt ingért Brachfeld bácsinak szántam, Centrál Kávéházban rajzoltam, éjjélkor, a kis Ilosvay első fellépése után, Bárdos Artúr feleségének, egész suttyomban.*” Ilosvay Rózsi 1917. október 14-én debütált a Modern Színpadon, Bárdos Artúr színházában, de 1919-ben Szép Ernő Májusában indult el színésznői pályáján. Valószínű, hogy ekkor készült a rajz. Rippl-Rónai 1924-ben, a legismertebb arcképeivel egy időben, le is festette a fiatal színésznőt. Péchy Erzsiről nem egy képet készített. Anella, a festőművész nevelt lánya ekként emlékezik erre: „*Emlékezem, Józsi bácsi mennyit bosszankodott, míg ezek a képek elkészültek. Ugyanis ebben az időben egy dél-magyarországi, oravicai földbirtokos katonatiszt fia udvarolt a művésznőnek és oly mértékben volt féltékeny, hogy minden egyes ülésre elkísérte Erzsikét. Ez sehogy sem tetszett Józsi bácsinak. Nem mintha a munkájában zavarta volna, hiszen az udvarló egész idő alatt nem csinált egyebet, mint a divánon fekve, egyik pohár snapszot a másik után itta és állandóan pöffekelt. Persze, a művészethez kevés köze volt, és egyáltalán egy cseppet sem volt szimpatikus jelenség. Annál bájosabb, közvetlenebb volt Pécsi Erzsi.*”

Ugyancsak a művész nevelt lánya, Anella emlékezik arra, hogy Rippl-Rónaival színházba, operába is járt. Az Orosz Cári Balett budapesti fellépőtekor is együtt voltak a Népoperában. „Láttam a nagy Nijinszkyt és Pavlovát a Rózsa lelkében - és ugyanazon az estén a Royal szálló éttermében Márkus Emília nagynevű színésznők társaságában, meg is ismerkedtünk vele”.³⁷

Rippl-Rónai utolsó alkotói szakaszának kedvenc modellje, Zorka szintén színésznőnek tanult. A festő 1915. szeptember közepén³⁸ ismerte meg Bányai Elzát, akit ő Zorkának nevezett el. A lány, feltételezhetően Rippl-Rónai színházi kapcsolatainak köszönhetően, bekerült az Országos Színészegyesület Színészképző Iskolájába, ahol 1918-ban végzett.³⁹ Már elsőéves záróvizsgájuk után méltató sorokat kap a Színházi Életben, de a lap nem feledkezik meg arról sem, hogy megemlítsze: „A fiatal művésznő képét a világhírű magyar mester: Rippl-Rónai József festette meg a télen és Zorka címen ki volt állítva a művész utolsó Ernst múzeumbeli kollektív kiállításán a Zorka szobában, amelyről a Nyugat április elseji számában Bálint Aladár írt magas színvonalon álló beszámolót.”⁴⁰ Zorkáról Rónai Dénes, a jeles fotóművész készített képet a Színházi Élet számára. Hiába a megrendelt dicsérető szavak, Rippl-Rónai színházigazgató barátai nem láttak benne talentumot. Ennek ellenére a mester kitartóan értesítette újságíró ismerőseit a lány fellépéseiről. „Amilyen hideg van – olyan melegen köszöntöm Kedves Kárpáti – engedje meg, hogy felhívjam figyelmét – újból – Bányi Zorkára fellépése alkalmából, az »Ütközet«ben. – Ha sikert aratna, biztosan szerződhetnék legközelebb, a mire ugy ez Andrassy utiban, mint Hajnik darabjában a Helikon-ban igen rá szolgál. Szívélyes és meleg kézszorítással a legközelebbi vizontlátásig Rippl-Rónai J.”⁴¹ E levélből is kitetszik, hogy nem először hívja fel Kárpáti Aurél figyelmét Zorkára. Az Ütközet című darab szereposztása szerint Zorka 1., majd később 2. japán leány volt, szinte statisztaszerepben. A levélben említett másik darabban, Hajnik Miklós művében, A kirándulásban sem volt jelentős szerepe, ám a Világ újságírója egy fél mondat erejéig kiemeli őt: „Értéke volt még a darabnak [...] Bányi Zorka kedves bakfivalakjának vidám csacsogása, amely friss színfoltot vitt a színpadra.”⁴² Bölöni Györgytől is szívességet kér a lány érdekében. „Kedves Gyurkám! Zorka beteg, azt hiszem meggyógyulna, ha az Érdekes Újság hozná arcképét – légy szíves – ha nincs semmi gát – megjelentetni!” Rippl-Rónai protezsálása is kevés volt ahhoz, hogy Zorka jelentősebb szerepekhez jusson, epizódszerephez is alig, nyilvánvalóan színészi kvalitás híján ez nehezen ment. Még úgy is, hogy vélhetően mások támogatását is elfogadta a művészvilágban. A fiatal Szabó Lőrinc, akinek titkos viszonya volt Zorkával, említi, hogy sokan udvaroltak neki Rippl-Rónai környezetéből. Zorka mindössze egy-egy bohózat, jelenet, tréfa apró szerepében lépett fel az Andrassy úti Színházban, az Eskü téri Helikonban és a Belvárosi Színházban. Drégely Gábor Biedermeyer című egyfelvonásos komédiájában a fiatal Kabos Gyula partnere lehetett, szerep szerinti feleségét játszhatta. „Egy finoman mozgó, új és figyelemreméltó tehetség” – írja róla a Magyarország kritikusa. Ezek alapján nehéz megítélni Zorka valós színésznői képességeit, hiszen gyanítható, hogy minden újságírói mondat Rippl-Rónai ráhatásának eredménye. Beöthy László, aki több színházat igazgatott, s akit le is festett a mester, és Bárdos Artúr, a Belvárosi Színház igazgatója, akinek baráti kapcsolata volt Rippl-Rónaival, s akinek igen jó szeme volt a tehetségek felfedezéséhez, minden bizonnyal lehetőséghez juttatták volna Zorkát, ha látták volna benne a jövő színésznőjét. Nem lehetett színpadképes jelenség, keskeny, sápadt arca volt, „hangja kellemetlen csengésű”,⁴³ ami nehezíthette dolgát színésznővé válásában. Meglehet, csupán nem akart lemaradni nővéreitől, amikor a színi pályával próbálkozott. Testvérei, Bányai Irén és Bányai Kató az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémiát végezték

el, sőt Irén férje, Majhtényi (névváltozat Majtényi) László is. Zorka anyai nagybátyjai (Hatvany Károly és Hatvany Ede), s azok feleségei (H. Csillag Amália és Lévai; Löwe Berta) szintén színésznők voltak. Zorka idősebbik nővére, Irén játszott Debrecenben, Szegeden és Pesten a Renaissance Színházban, a Bonbonnière Kabaréban is. Játékáról pozitívan szólnak a kritikuskok.

Egy ízben Rippl-Rónai is színpadra lépett. 1923. november 18-án Ady-émlékünnepet tartottak a Vígszínházban, melyen a magyar irodalom és színjátszás néhány kiválósága (Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Basilides Mária, Varsányi Irén) mellett Rippl-Rónai felolvasta – a Nyugatban is megjelent – Ady Endre szemei című írását.

Rippl-Rónai József a századelő magyar színházai közül leginkább a Vígszínházat, a Király Színházat, a Magyar Színházat, és Bárdos Artúr színházait látogatta. Zorka színpadra lépésekor az Andrássy úti Színházban és az Eskü téri Helikonban is megfordult. Színházi érdeklődése azonban elsősorban a társasági élet kedveléséből fakadt. Noha próbálkozott színpadi dekorációval, nem lett a színház alkotókedvének terepe. Ő ízig-vérig festő volt. Ezt látszik alátámasztani Czeizel Endre genetikus, aki a profétatípus, tudóstípus, „csak festőtípus” személyiség típust osztályozásában az utóbbi csoportba sorolta Munkácsy Mihály, Szinyei Merse Pál, Gulácsy Lajos mellett Rippl-Rónai Józsefet is, akiket igazából csak saját művészetük-életük érdekelte.

JEGYZETEK

- 1 Coquelin cadet; Ernest Alexandre Honoré (1848–1909) divatossá tette a párizsi szalonokban a monológmondást. Rippl-Rónai Párizsi komédiásnő (1899) című képe Coquelin tulajdona lett.
- 2 Sarah Bernhardt (1844–1923) francia színésznő. Budapesten többször is megfordult.
- 3 Lugné-Poe (1869–1940) francia színész, rendező, színházigazgató.
- 4 André Antoine (1858–1943) francia színész.
- 5 Suzanne Després (1875–1951) francia színésznő, Lugné-Poe felesége.
- 6 Paul Sérusier (1863–1927), Maurice Denis (1870–1943), Eduard Vuillard (1868–1940) az 1888 körül létrejött francia szecessziós társulás, a Nabis tagjai voltak, akárcsak Rippl-Rónai József. Színházi díszleteket és iparművészeti terveket is készítettek.
- 7 Az elsüllyedt harang Gerhardt Hauptmann 1896-ban írt szimbolista-neoromantikus mesedrá mája.
- 8 *Rippl-Rónai József emlékezései*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1957. 119. o.
- 9 A Theatre de l’Oeuvre jelentős előadása volt Jarry Übü királya. A bemutatón, 1896. december 10-én a híres-hírhedt első szó (merde) elhangzása után negyedóráig tartó botrány tört ki.
- 10 Somogy, 1901. december 29. 4., Somogyi Ujság, 1901. december 31. 3. A december 31-én megjelenő lap szó szerint vette át a hírt a Somogytól, így azt is, hogy Rippl-Rónai „ma utazott el”. Miközben már a Somogy is tévesen hozta le az
- 11 elutazás napját. Rippl-Rónai december 29-én már Moszkvából írt levelet.
- 12 Bernáth Mária: *Rippl-Rónai József kritikák évei és orosz utazása*. Ars Hungaria, 1977. 1. sz. 45-57. o.
- 13 Szépművészeti Múzeum Adattár 761/62. A Magyar Nemzeti Galéria Adattárában CD-n.
- 14 Szépművészeti Múzeum Adattár 759/62. Az MNG Adattárában CD-n.
- 15 Keltezés: 1901. december 20. Boríték nélkül. Szépművészeti Múzeum Adattár 760/62. Az MNG Adattárában CD-n.
- 16 Keltezés: Moszkva, 1902. január 4. MNG Adattár, ltsz.: 4869/d
- 17 *Rippl-Rónai József emlékezései*. 122. o.
- 18 Uo. 139. A férfikus jelző helyett talán ferális (ünnepi) vagy szférikus (gömb alakú, gömbölyű) jelzőt akart használni.
- 19 Emőd Tamás: *Ferenc Jóska ládájából*. Budapest, 1917. 71. o.
- 20 A levél keltezése: I. Kelenhegyi út 12-14., 1912. jún. 15.
- 21 Bárdos Artur: *Játék a függöny mögött*. Dr. Vajna és Bokor, Budapest, 1942. 38.
- 22 Anella Anette Paris (1899–1974), Rippl-Rónai feleségének az unokahúga, akit édesanyja halálát követően, 1910-ben vettek magukhoz. 2008-ban jelent meg Paris Anella visszaemlékezése Rippl-Rónai Józsefről. *Rippl-Rónai emlékkönyv*. Kaposvár, 2008. 52. o.
- 23 *Rippl-Rónai József emlékezései*. 118. o.

- 23 Bemutató: Nemzeti Színház, 1887. február 25.
- 24 Cenner Mihály: *Márkus Emília*. (Emlékezés születésének 100 éves évfordulóján) Vasi Szemle, 1961.1. sz. 72. o.
- 25 Márkus Emília otthonában. Vasárnapi Újság, 1913. 28. sz. 548.
- 26 Rassy Tibor: *A vándorbottól a kőszínházig* (kézirat). Kaposvár és Somogy megye színészetének krónikája 1797-től. OSZK, Színháztörténeti Tár, MS 308.
- 27 MTA MKI Adattár, Genthon MKCS-C-I-36/592
- 28 MNG Adattár ltsz.: 20408/1979/g; MTA MKI Adattár, Genthon MKCS-C-I-36/404
- 29 Rippl-Rónai festményének fotója Konti halálát követően megjelent a Vasárnapi Újságban. (1905. 44. sz. 710.)
- 30 Bemutató: Nemzeti Színház, 1911. január 20.
- 31 *Magyar színésziportrék katalógusa 1790–1944*. Összeállította: Cenner Mihály. Magyar Színházi Intézet, Budapest, 1973.
- 32 Neuilly, 1895. július 24. MNG Adattár.
- 33 Pécsi Napló, 1895. szeptember 3. 4. o.
- 34 Kelt.: 1897. május 16. MNG Adattár, ltsz.: MTA MKI Adattár, Genthon MKCS-C-I-36
- 35 Horváth János, a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum munkatársa úgy tudja, hogy Rónai Sándor első felesége Zsebi Rozália volt. (Hivatalos papírokat erre vonatkozólag nem tárt a nyilvánosság elé.) Saját kutatásom: Rónai Sándor Pászt(h)y Mária Júliával 1897. június 5-én kötött házasságot Kaposvárott. 1905. május 3-án bontatott az fel.
- 36 Somogyi Hírlap, 1913. július 3. 4. o.
- 37 Az Orosz Cári Balett társulata 1912. március 5-e és 12-e között lépett fel a Népopera-ban. A műsorukon szerepelt művek: Kleopátra, Armida pavilonja, Poloveci táncok, Seherezádé, A hatytyúk tava, Rózsa lelke, Karnevál.
- 38 Anella a megismerkedés időpontját így határozza meg: „1915-ös szeptemberi kiállításának egyik délutánján”. Rippl-Rónai háborús kiállításának megnyitója az Ernst Múzeumban 1915. szeptember 18-án volt.
- 39 Anella rosszul emlékezik, amikor Rákosi Szidi színiiskoláját jelöli meg Zorka tanulmányainak helyszínéül. *Rippl-Rónai emlékkönyv*. Kaposvár, 2008. 98. o.
- 40 Színházi Élet, 1917. 29. sz. 11. o.
- 41 A levél keletkezése: Kaposvár, 1923. április 5. OSZK Levelestár, OTKA szám: T 032018. MNG adattár. Földes Mária és Plesznivy Edit által összegyűjtött levelezési „gyűjtemény”.
- 42 Világ, 1923. január 30. 7. o. A Bányai nevet nem egy esetben Bányinak írják az újságírók, olykor Rippl-Rónai is.
- 43 *Rippl-Rónai emlékkönyv*. 93. o. Anella jellemezte ekként Zorkát, akit bevallása szerint nem kedvelt. Ezért nem tudott elfogulatlan véleményt alkotni a színésznőről.